

КАТЕГОРІЯ «СУМЛІННЯ» У ДРУГІЙ ГЛАВІ ПОСЛАННЯ АПОСТОЛА ПАВЛА ДО РИМЛЯН

THE CATEGORY OF «CONSCIENCE» IN THE LETTER OF THE APOSTLE PAUL TO THE ROMANS (ROM. 2)

У сучасну добу фрагментації реальності та релятивізації моралі гостро постає проблема пошуку чи радше повернення до певних начал, які можна вважати універсальними формами людського буття. У часи, коли модно вважати, що Бог помер, а насправді абсолютизувати окремих суб'єктивний вибір заради самого вибору, **актуальними** є спроби віднайдення спільного підґрунтя, зануреного в глибинах людської душі, незважаючи навіть на тенденції (скоріше, закономірності) всілякими способами приховувати або спотворювати його, сприймаючи світоглядну позицію віри як інтелектуально та емоційно незрілу. Старозавітна релігія юдеїв і філософські течії греко-римського світу, що лежать в основі європейської культури, намагалися виявити й дотримуватися внутрішніх універсальних принципів, які визначали людське буття на всіх його рівнях. Тому важливим, на нашу думку, є порушення та висвітлення

У статті здійснено екзегетичний аналіз змісту другої глави Послання апостола Павла до римлян, а також її контексту. Виявлено, що апостол Павло надає грецькому поняттю «сумління» сенсу та функціонального значення, аналогічного до прийнятого в біблійному юдаїзмі поняття «серця». Показано, що оскільки євреї, як і язичники, згрішили, вони опинилися в однаковому становищі стосовно правди Божої, незважаючи на те що перші мали можливість влаштувати своє існування під керівництвом об'явленого Богом Закону, а другі керуватися природним Законом, записаним в їхніх серцях. Виокремлено одну з магістральних ідей «апостола язичників»: з огляду на те, що Закон виявився безсилим у справі спасіння людства, Бог здійснює і втілює Свою правду, виявляючи вірність Своїм обітницям, спасаючи всіх даром, силою крові Ісуса Христа (Рим. 3: 25).

* Кандидат філософських наук зі спеціальності богослів'я, викладач кафедри Священно-го Писання Київської православної богословської академії.

** Candidate of Philosophical Sciences Majoring in Theology, teacher of the Department of Holy Scripture of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

цієї важливої теми у свідченні апостола Павла, який у своїх посланнях до ранньохристиянських спільнот поєднує ці дві традиції і знаходить вдалі способи засвідчити новизну Благої Вістки. Таким універсальним принципом, що стосується всього людства, особливо тієї його частини, яка відійшла від принципів монотеїзму, на думку апостола, є сумління.

У цьому контексті варто звернути увагу на праці вчених, які здійснили науковий екзегетичний аналіз згаданої проблематики. Н. Алетті [Алетті, 2021], Дж. Данн [Dunn, 1988], Дж. Вітмер [Witmer, 1983], Дж. Фіцмаєр [Fitzmyer, 1993], Д. Му [Moore, 1996] розглядають специфіку та значення поняття «сумління» у богослов'ї послання апостола Павла до римлян. Генезу цього поняття та процес набуття ним християнського змісту дослідив С. Смеллі [Smalley, 2009]. Універсальне значення сумління для всього людства висвітлює свт. Йоан Золотоустий [Библейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII веков, 2003]. Окремі аспекти зазначеної теми, зокрема взаємозв'язок між сумлінням і серцем, доволі ґрунтовно окреслив З. Живіца [Żywica, 2016].

Метою статті є з'ясування позиції «апостола язичників» стосовно універсальних підстав думок, бажань, учинків людини, що проявляються через сумління і мають неабиякий вплив на її буттєвий статус, але самі собою не змінюють його. Для осмислення теми ми об-

Указуючи, що все людство, без винятку і привілею, перебуває в однаковому занепаді перед Богом, апостол Павло наголошує на тому, що спасіння для юдеїв і язичників може бути досягнуте тільки через віру в Ісуса Христа Сина Божого.

З'ясовано, що головною метою аргументації апостола в контексті теми спасіння є намагання переконати адресатів послання щодо одного важливого критерію, на підставі якого вирішується, хто є праведним перед Богом, а хто ні, тобто переконання юдеїв до обрізання серця, а язичників до обрізання сумління, до повного підпорядкування їх волі Божій, об'явленій в Ісусі Христі. Кожна людина може стати учасником дару благодаті через визнання віри в Спасителя Ісуса Христа. Однак щоб досягнути слави та честі Божої у вічності, вірні повинні формувати свої серця й сумління новим Законом, тобто обрізати їх Євангелієм Ісуса Христа Сина Божого, яке стало єдиною силою Божою для спасіння всіх (Рим. 1: 16). Таким чином, доказом здійснення започаткованого Ісусом Христом процесу спасіння є очікування суду в кінці віків над усім людством, який відбудеться на підставі Євангелія.

Ключові слова: Ісус Христос, Євангеліє, правда Божя, Закон, серце, сумління, гріх.

The article provides an exegetical analysis of the content of Rom. 2, as well as its context. On the basis

межимосся другою главою послання до римлян, а також його контекстом (Рим. 1: 16 – 3: 25). Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати зміст поняття «сумління» та його взаємозв'язок із більш прийнятними для біблійного сприйняття поняттями «серця» й «Закоуу»; показати його значення для людства в рамках погляду апостола на історію спасіння; з'ясувати, чи достатньо лише керівництва сумління як критерію та орієнтиру для єднання з Богом та досягнення спасіння.

У Старому Завіті термін «сумління» відсутній, а грецький термін «*syneidēsis*» відсутній і в перекладі Сімдесятьох. Дослідник Чарльз Пірс припускає, що можна шукати його походження у нефілософській народній грецькій думці. Він вважає, що цей термін увів апостол Павло в Новий Завіт через труднощі, які виникли в християнській спільноті Коринту, де «сумління» було використане як фактор оправдання у зв'язку зі споживанням ними в їжу ідолажертвовного м'яса. На його думку, це дає підстави розуміти причину відсутності цього слова в книгах Старого Завіту та Євангеліях, а також його неодноразової появи в посланнях апостола Павла і надання йому специфічно християнського змісту [Див. Smalley, 2009, p. 983]. Воно вказує на певне сумління серця й адаптується до звичайного поняття «сумління» в народній грецькій мові як болю, що його зазнала людина, коли її дії переступили моральні межі.

of the research, it was found that the apostle Paul gave the Greek concept of «conscience» a similar meaning and functional meaning, similar to the concept of «heart» accepted in biblical Judaism. It is shown that because both Jews and pagans sinned and thus found themselves in an identical position in relation to the truth of God, despite the fact that the former had the opportunity to arrange their existence under the guidance of God's Law, and the latter to be guided by the natural Law. One of the main ideas of the Apostle of the pagans is singled out, given that the Law was powerless in the matter of saving humanity, God fulfills and embodies His truth, that is, He shows faithfulness to His promises by saving everyone with a gift, the power of the blood of Jesus Christ (Rom. 3: 25). Pointing out that all mankind, without exception and privilege, is in the same negative situation before God, the Apostle Paul emphasizes that salvation for Jews and Pagans can be achieved only through faith in Jesus Christ the Son of God. It was found out that the main purpose of the apostle's argumentation in regard to the matter of salvation is to try to convince people about one important criterion on the basis of which it is decided who is righteous before God and who is not, that is, to convince the Jews to circumcise their hearts, and the Gentiles to circumcise their consciences, that is, to fully submit to the will of God, which is revealed in Jesus Christ. Every person can become a participant in the gift of grace through confession of faith in the Savior Jesus Christ. However, in order

Як у Старому Завіті, так і в древній римській філософії, судження про значення вчинків належали до регулювання у сфері Закону Мойсея та державного законодавства [Smalley, 2009, p. 983]. Однак з'являються окремі винятки, як наприклад, у Пс. 24: 4: «Той, у кого невинні руки і серце чисте, – хто не схиляє до марноти свою душу і підступно не присягався». Джеймс Данн вважає, що в біблійному та рабиністичному юдаїзмі зафіксовано досвід переживання сумління, що виражається через поняття серця, але і тут не варто говорити про певну світоглядну концепцію, яка вибудовується на основі саме цього поняття [Dunn, 1988, p. 101].

Аналіз послань апостола Павла показує його негативне розуміння сумління як інструменту осуду, проте воно також виявляє себе як засіб керівництва в позитивному аспекті. Зокрема, дуже важливим є залучення поняття «синейдезису» в Рим. 2: 14: «Бо коли інші народи, не маючи Закону, природно діють згідно із Законом, то вони, не маючи Закону, самі собі є Законом». Тут ми читаємо, що Бог добрий, вимагає добра і веде всіх людей до моральної відповідальності. Євреї знають Божі вимоги з Десятьох Заповідей, але язичники «за власним бажанням» виконують те, що вимагає Закон. Виконання Божих вимог, як євреями, так і язичниками, розуміємо індивідуально, адже Закон «записаний у їхніх серцях» (Рим. 2: 15). Отже, згідно з цим віршем, моральний стан залежить від особистої відповідальності, «про що свідчить їм їхнє сумління і думки, які то засуджують, то виправдовують одна одну». Тому наявність совісті у кожного відкриває можливість активно сприймати волю Божу та дотримуватися її.

У попередніх віршах Рим. 2 апостол Павло виражає одну з основних тем послання: євреї і язичники рівні перед Богом, однак за єдиним винятком. Як чітко показано у посланні, відмінність між ними стосовно Бога полягає у їх неоднаковому релігійному статусі. Тобто євреям Бог об'явився особливим чином, давши через посередництво Мойсея Закон, що мало б поставити їх у більш сприятливу ситуацію, яка надає приві-

to achieve the glory and honor of God in eternity, the faithful must shape their hearts and consciences with the new Law, that is, circumcise them with the Gospel of Jesus Christ, the Son of God, which became the only power of God for the salvation of all (Rom. 1: 16). The proof of the implementation of the thus initiated process of salvation by Jesus Christ is the expectation of judgment at the end of the ages over all mankind, which will take place on the basis of the Gospel.

Key words: *Jesus Christ, Gospel, God's truth, Law, heart, conscience, sin.*

лей першості. Проте в 2: 12 («Адже ті, які без Закону згрішили, і загинуть без Закону, а які згрішили в Законі, будуть суджені згідно із Законом») апостол показує, що відсутність такого об'явлення та Закону в язичників не ставить їх у значно гіршу, ані у більш корисну позицію перед Богом. Маючи Закон і керуючись його приписами, юдеї могли б уникати злочинів. Однак, не маючи його, могли б не чинити злочинів, про які говорить Закон, адже не мали б усвідомлення їх здійснення. Проте з позиції Бога це виглядає зовсім по-іншому. Апостол майстерно показує, що пізнання, яке язичники повинні були отримати про Бога, було для них об'явлене через гармонійний устрій і красу творіння. На жаль, вони не віддали Йому належної шани та подяки, а те, що належало істинному Творцеві, «славу нетлінного Бога вони замінили подобою тлінної людини, птахів, чотириногих і плазунів» (Рим. 1: 23).

Так само згрішили і юдеї, хоч для них Бог відкривався особливим способом – через Закон. Урешті-решт, за логікою апостола Павла, одні та другі не визначалися перед Богом особливою праведністю, а однаковим чином перебували у стані гріха й непослуху. Тому як юдеї, так і язичники однаково підпадають під суд із приводу вчинених злочинів, а не судитимуться на підставі їхнього релігійного статусу, оскільки не це для Бога є визначальним критерієм праведності чи неправедності. Єдиним таким критерієм є Його неупередженість і знання всіх таємних порухів серця кожної людини, оскільки перед Богом нічого не можна приховати. «Неупередженість – це те, що відрізняє Бога від людей... Оскільки Бог бачить серце (тому є неупередженим), Він є справедливим суддею, який призначає винагороди та покарання, віддаючи кожному за його вчинками (Єр. 17: 10)» [Алетті, 2021, с. 28].

Автор міжнародного біблійного коментаря робить суттєве уточнення при спробі пояснення проявів Бога як справедливого судді: «Божа справедливість не проявляється виключно у покаранні людей у міру їх відмови визнавати Бога; вона служить передусім тому, щоб повідомляти про власні якості Бога (непідкупність, слава) тим, хто чинить добро» [Алетті, 2021, с. 29]. Тобто Бог є справедливий Сам собою, а не стає таким через гріх людини.

У 2: 14 («Бо коли інші народи, не маючи Закону, природно діють згідно із Законом, то вони, не маючи Закону, самі собі є Законом») апостол дає відповідь на запитання: чому язичники підлягають покаранню, якщо вони не можуть бути осудже-

ні відповідно до норм Закону. Адже сам апостол уважає, що без Закону немає переступу (Рим. 5: 13; 7: 7–9). Відповідь полягає в тому, що хоча язичникам невідомий Закон Мойсея, але вони по природі виконують те, що він наказує, а це означає, що вони самі собі Закон, оскільки створені Богом. Свт. Йоан Золотоустий указує на цю універсальну здатність, притаманну людській природі: «Замість Закону достатньо совісті й розуміння. Цим Павло знову показав, що Бог створив людину з достатніми силами, щоб обрати добродієність та уникати пороку» [Цит. за Брэй, 2003, с. 102]. Бо хоч язичники не знають Закону Мойсея, однак за своєю природою чинять те, до чого він зобов'язує, а це означає, що вони, як створені Богом, самі собі Закон. Власне тому вони повинні діяти не самочинно, а згідно з власною природою, влаштованою Богом. Натомість язичники вчинили фальшиво, оскільки віддали перевагу взаємодії з творінням, а не Творцем.

Однак вони можуть відновити свій зв'язок із Богом, бо Закон написаний у серцях: «Вони виявляють, що діло Закону написане в їхніх серцях, про що свідчить їм їхнє сумління і думки, які то засуджують, то виправдовують одна одну» (Рим. 2: 15). Якщо людина зможе розпізнати цей зв'язок і виконуватиме Його волю, то буде виконувати те, що вимагає від неї людська природа, тобто записаний у її серці правдивий Закон, який походить від Творця.

Резюмуючи попередню аргументацію, апостол стверджує, що коли язичники виконують приписи Закону, то тим самим вони виказують ефект функціонування в їхніх серцях природного Закону, записаний там Богом Творцем в акті творення. Адже Закон, даний Ізраїлю, насправді є конкретним виявом моральних і духовних вимог Божих до кожної людини [Witmer, 1983, p. 446]. У серці людини Закон залишає знак найперше в помислах, що проявляються у способі мислення. Про його існування і вплив на серце й розум свідчить сумління (*syneidēsis*). Тут апостол називає сумління свідком, який співсвідчить (*symmartyrousēs*). Польський дослідник послань апостола Павла З. Живиця зауважує: «Павло звертається тут знову до термінології і думки стоїків та Філона, де сумління описується як свідок, оскаржувач і суддя» [Żywica, 2016, s. 180]. Для язичника саме сумління, а не Закон Мойсея, який йому невідомий, спонукає до вирішення внутрішніх суперечливих думок. Будучи природним Законом, записаним Творцем у людському серці в акті творіння, воно є свідком боротьби, яка точиться поміж по-

мислами, тобто думками, що осуджують або схвалюють вчинки людини перед Подателем Закону. На думку апостола Павла, воно являє Божий Закон, записаний в серці, і водночас діє в розумі людини, тобто в її свідомості, яку вони (Божий Закон, серце і розум) творять і формують [Żywica, 2016, s. 181]. У свідомості, що, з одного боку, переконана в природному Божественному Законі, присутньому в людському серці та розумі, а з іншого – виконує судження всіх дій людини в Його світлі.

Аналізуючи таку аргументацію апостола, ми бачимо його намір поєднання в людині елліністичної концепції розуму з юдаїстичним баченням серця, раціонального та вольового вимірів особи, а також спробу показати спосіб їх функціонування в людині, створеній за образом і подобою Божою (Бут. 1: 27). Апостол звертається до самого початку біблійної антропології, моменту поділу людства на обраний народ та язичників. На його думку, Закон написаний Творцем в серці людини; раціональне усвідомлення необхідності співвідносити з ним всіх її дій і вчинків становить сутність людини як вінця творіння Божого. Апостол у руслі біблійного богослов'я розглядає людину як істоту, що набуває ідентичності з подихом життя, даним Творцем в акті творення, завдяки якому вона стала живою, подібною до Бога в тому, що мислить, відчуває, прагне й виявляє волю (Бут. 1–2). Він звертається до самого початку творіння, оскільки в наступному вірші говорить про день Господній, остаточний суд та есхатологічне звершення справи творіння.

У 2: 16 («В той день, коли Бог, згідно з моїм благовістям, через Ісуса Христа судитиме таємне в людях») апостол показує, що Бог як справедливий Суддя осудить всі вчинки людей, а особливо приховані дії. Адже саме вони виявляють повну правду про людину перед Богом, правду про те, ким вона є у світлі Його волі та істини. І що надзвичайно важливо в посланні апостола, то це вказівка на те, що Бог здійснюватиме суд не на підставі Закону Мойсея або природного Закону, але на підставі Євангелія, виголошеного апостолом. Чому на основі Євангелія? Відповідь знаходимо у 1: 16: «Адже я не соромлюся Радісної Звістки [Христа], тому що вона – Божа сила на спасіння кожному, хто вірить: перше – юдеєві, а тоді – грекові». Джозеф Фіцмаєр зауважує зміщення акцентів щодо уявлень юдеїв про майбутній остаточний суд: «Євангеліє Павла свідчить не про суд Бога над людством, що було стандартною вірою юдеїв, а про суд, який Бог здійснить через Христа» [Fitzmyer, 1993, p. 312]. Апостол у такий спосіб звертається до своїх адресатів (юдеїв та еллінів)

щодо визнання віри в Ісуса Христа. Він засвідчує євреям, що, звичайно, їх судитиме Бог Ягве, як вони цього й очікували, однак робитиме це в спосіб, якого вони не сподівалися, адже суд відбуватиметься через Ісуса Христа, тобто через призму звершеної Ним справи спасіння, а також на підставі Його Євангелія, яке поширює апостол. Те саме стосується і язичників – для них не достатньо природного Закону. Для цього одні й інші повинні пізнати Євангеліє Ісуса, сприйняти та втілити всі Його вимоги, щоб отримати благодать Христову, яка веде до вічного спасіння (до якого вони намагалися йти за допомогою Закону Мойсеєвого та природного Закону).

І ще один суттєвий висновок про теперішній і майбутній стан серця й сумління євреїв та язичників, на що вказує зміст цього вірша. Апостол виразно, хоч і опосередковано, говорить, що від теперішнього моменту серця юдеїв та сумління язичників повинні змінюватися й наповнюватися Ісусом Христом і Його Євангелієм, а не як до цього – Законом Мойсея та Законом природним, оскільки після спасительної місії Христа ці дві інституції вже не є силою, що веде до спасіння. Деякі біблісти, як наприклад Е. Сандерс, досить широко і розпливчасто розуміють зміст цього вірша, відзначаючи залежність спасіння для юдеїв та язичників від слідування голосу особистого сумління [Sanders, 1983, р. 143]. Дуглас Му стверджує, що ключ до сенсу 2: 16 треба шукати в необхідності обґрунтування правди Божої у Христі, адже апостол чітко дає зрозуміти, що жоден не зміг відповідати стандарту для отримання виправдання [Moore, 1996, р. 156]. Отже, тільки через віру в Ісуса Христа та пізнання Його Євангелія креслиться в їхніх серцях Божою силою Новий Закон – Закон Євангелія Месії і Сина Божого. З моменту сповідання віри в Нього та пізнання Його Євангелія їхнє сумління повинно почати співпрацювати й свідчити про Нього в питаннях моральної оцінки всіх людських вчинків. Із цього часу обрізання через Євангеліє, тобто серце й сумління, піддані волі Божій в Ісусі Христі, будуть в змозі полагоджувати внутрішні суперечки, що стосуються справедливої оцінки вчинків кожної людини перед лицем Божим та Його Сина Ісуса Христа.

Висновки. Аналіз контексту і самих віршів Рим. 2 дає підстави стверджувати, що Павло хоче надати язичницькому поняттю «сумління» сенсу та функції, подібних до тих, що мало поняття «серце» в добре знайомій для нього біблійній традиції. Він прагне показати, що так, як для юдея, серце є критерієм, який визначає, які з його вчинків злі, а які доб-

рі у світлі об'явленої в Законі волі Божої, так для язичника його сумління мало той самий сенс і здійснювало таку саму функцію в оцінюванні власних учинків у світлі природного Закону. Такі висновки є відправною точкою для подальшого тлумачення питання серця й сумління. Апостол стверджує: якщо і євреї, і язичники опинилися в однаковому становищі перед правдою Божою, попри те що одні володіють об'явленим Законом, а інші Законом природним, – це означає, що один і другий Закон безповоротно втратили свою викупну силу. А доказом очевидності викуплення є справа милосердного спасіння всіх «даром, Його благодаттю, через викуплення, що в Ісусі Христі» (Рим. 3: 24). З моменту визнання віри в Ісуса Христа та прийняття хреста в Його Ім'я, як юдеї, так і язичники отримують оправдання. Проте тепер уже як християни, щоб отримати мир і славу Божу у вічності, повинні свої серця й сумління виховувати у світлі нового Закону – Закону Євангелія Ісуса. Повинні їх обрізати Євангелієм Ісуса Христа Сина Божого, яке стало силою Божою (Рим. 1: 16). Доказом відновленого таким чином справою Ісуса стану всієї реальності є те, що в останній день Він буде здійснювати суд над всім людством не на підставі Закону чи голосу сумління, але «через Ісуса Христа» (Рим. 2: 16).

1. Біблія: сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов / [пер. ієромонаха о. Рафаїла (Романа Туркочяка)]. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2020. 1172 с.
2. Алетті Ж. Послання до Римлян. *Міжнародний біблійний коментар. Послання апостолів та Одкровення: в 5 т.* Львів: Свічадо, 2021. Т. V. С. 15–74.
3. Брэй Дж. Библиейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII веков. Новый Завет: Послание к Римлянам: в 28 т. / Пер. с англ., греч., лат. Ред. тома Дж. Брэй. Русское издание под ред. К. К. Гаврилкина и С. С. Козина. Тверь: Герменевтика, 2003. Т. VI. 632 с.
4. Dunn J. Romans 1–8. *Word Biblical commentary*. Dallas, Texas, 1988. Vol. 38a. 513 p.
5. Fitzmyer J. Romans. A new translation with introductions and commentary. New York London Toronto Sydney Auckland: THE ANCHOR BIBLE, 1993. Vol. 33. 793 p.
6. Moo D. The epistle to the Romans. *The New International Commentary on the New Testament*. Michigan / Cambridge: WILLIAM B. EERDMANS PUBLISHING COMPANY GRAND RAPIDS, 1996. 1012 p.
7. Sanders E. Paul, the Law, and the Jewish People. Philadelphia: FORTRESS PRESS, 1983. 227 p.
8. Smalley S. Svědomí. *Nový biblický slovník*. Praha: Navrat domu, 2009. S. 983–984.
9. Witmer J. Romans. *The Bible Knowledge Commentary: New Testament*, David@Cook, 1983. P. 435–505.
10. Żywica Z. Pawłowe rozumienie syneidésis w Rz 2,9–16. *Biblica et Patristica Thoruniensia*. Toruń, 2016. № 9. S. 169–185.

1. Bibliya: suchasnyy pereklad z davn'oyevreys'koyi ta davn'ohrets'koyi mov / [per. iyeromonakha o. Rafayila (Romana Turkonyaka)]. Kyiv: Ukrayins'ke Bibliyne Tovarystvo, 2020. 1172 s. (in Ukrainian).
2. Aletti ZH. Poslannya do Rymlyan. *Mizhnarodnyy bibliynyy komentar. Poslannya apostoliv ta Odkrovennyya: v 5 t.* L'viv: Svichado, 2021. T. V. S. 15–74 (in Ukrainian).
3. Brey Dzh. Bibleyskiye kommentarii ottsov Tserkvi i drugikh avtorov I – VIII vekov. *Novyy Zavet: Poslaniye k Rimlyanam: v 28 t.* / Per. s angl., grech., lat. Red. toma Dzh. Brey. Russkoye izdaniye pod red. K. K. Gavrilkina i S. S. Kozina. Tver': Germenevtika, 2003. T. VI. 632 s. (in Russian).
4. Dunn J. Romans 1–8. *Word Biblical commentary.* Dallas, Texas, 1988. Vol. 38a. 513 p.
5. Fitzmyer J. Romans. A new translation with introductions and commentary. New York London Toronto Sydney Auckland: THE ANCHOR BIBLE, 1993. Vol. 33. 793 p.
6. Moo D. The epistle to the Romans. *The New International Commentary on the New Testament.* Michigan / Cambridge: WILLIAM B. EERDMANS PUBLISHING COMPANY GRAND RAPIDS, 1996. 1012 p.
7. Sanders E. Paul, the Law, and the Jewish People. Philadelphia: FORTRESS PRESS, 1983. 227 p.
8. Smalley S. Svědomí. *Novy biblicky slovník.* Praha: Navrat domu, 2009. S. 983–984.
9. Witmer J. Romans. *The Bible Knowledge Commentary: New Testament,* David@Cook, 1983. P. 435–505.
10. Żywica Z. Pawłowe rozumienie syneidēsis w Rz 2,9–16. *Biblica et Patristica Thoruniensia.* Toruń, 2016. № 9. S. 169–185.